

bericht aangekomen van een vreeselijke ramp die de familie getroffen heeft. Daar merkt 't jonge kind van anderhalf jaar niets van, en speelt rustig en ongestoord door, maar vader en moeder, die begrijpen wat er gebeurd is, zitten geheel verzlagen ter neder. Hun is hun wetenschap smart.

Datzelfde verschil nu tusschen zulk een jong kind en de oudere familieleden gaat op andere wijze, ook onder de volwassenen, door. Geen dwazer droom, dan u in te beelden dat alle menschen gelijk zijn. De een heeft aanleg voor veel rijker weten en veel klaarder begrijpen dan de ander. Een knecht in den stal kan niet zijn paarden te tobben hebben, maar de groote vraagstukken van het lijden der wereld boeien hem niet, of bestaan voor hem zelfs niet. Ook een huismoeder heeft haar zorgen, maar van de zorg die den leidenden staatman in een machtig rijk kwelen, heeft ze geen begrip. Een kleine winkelier moet toezien op wat de leverancier hem in handen stopt, en letten op zijn klanten, dat ze contant betalen, en toch niet van hem weg loopen, maar van de benauwde zorg waarmee het dalen op de beurs een groot handelschef vervult, heeft hij geen begrip. En zoo is het heel 't leven door. Aan den éénen kant ziet een breede schare, die ook wel uren van kommer doorleeft, maar toch uiterst zelden diep in de zorgen wegsinkt, maar daarnaast vindt ge een groep van mannen en vrouwen, die onder zware verantwoordelijkheid staan, aan wie groote en gewichtige belangen zijn toevertrouwd, maar die dan ook bijna geen nacht rustig slapen, en smart op smart hebben door te maken. Zelfs kunt ge nog verder gaan, en zeggen, dat de één te weinig talent ontving om deel in de groote bekommernissen des levens te voelen, terwijl de ander door God zoo rijk begaafd werd, dat al de golven van het boze leven golven door zijn eigen hart. Hoe sijn er van gevoel, hoe rijker ge meeleft, maar dan ook in dit meeleven de zorgen van het leven mee te dragen hebt. En in dien zin zegt dan de Prediker, dat veel wijheid veel verdriet met zich brengt, en dat wie zijn weten vermeerdert, ook de smart vermeerdert die hem beklemmt.

Volgt daar nu uit, dat we dus aan de kennis van 't leven ons onttrekken moeten? Stellig niet, want de Prediker zegt er bij: „Deze moeilijke bezigheid heeft God den kinderen der menschen gegeven, om zich daarin te behouden“. Het komt ons alles van God toe. Er is een tijd om te weenen en een tijd om te lachen, en al onze arbeid is door God ons opgelegd. En ook van dien arbeid betuigt hij nogmaals: „Ik heb gezien de bezigheid, die God den kinderen der menschen gegeven heeft, om zich daarin te behouden“.

God wil dat we ons bekommeren zullen. Zoo was het niet in 't Paradijs, en zoo zal 't eens niet meer in het Rijk der heerlijkheid wesen. De belofte hiervan ligt in 't Kindschap. Die belofte toch houdt in, niet dat we beginnen met kinderen Gods te zijn, maar om straks mannen en vrouwen Gods te worden. Ook in de eeuwigheid blijven we kinderen, en in dit zalige kindschap dat de eeuwen verduren zal, ligt juist de kostelijke profetie, dat de kommer die hier ons leven vervult, en die 't kind alleen niet kent, ook in het Vaderhuis ons gespaard zal blijven.

Het is wel zoo, dat ook een kind om een niets soms zoo in-bedroefd kan wesen, maar toch is die droefheid van 't kind om zijn verloren draaitol niet de ernstige kommer die 't hart aangrijpt. Het leed in 't spel van 't kind doet wel een traan langs de kooijens biggelen, maar geeft geen hartepijn. En zoo nu is 't vooruitzicht, als 't kind bij Vader thuis zal wesen. Dan valt de bekommernis weg.

Hier daarentegen is de kommer, die bekommernis voor ons noodig, en daarom wijst de Prediker er zoo met nadruk op, dat God ons menschen, in onzen zondigen toestand op deze aarde, allerlei moeilijke bezigheid gegeven heeft, om ons daarmee te bekommeren.

Ongelijk verdeeld, het is zoo. De een weinig, de ander veel, maar zoo toch, dat ieder er zijn deel van ontvangt, en dat we allen saam er door heen moeten, om te rijpen voor beter staat. En zoo opgevat is 't u ten zegen. Gaat ge u daarentegen inbeelden, dat uw kommer, uw inzicht, uw weten van de dingen u gelukkig zal maken, dan, zoo zegt de Prediker, komt ge faliekant en bedrogen uit. Dan blijkt 't al spoedig, dat 't al op ijdelheid uitloopt. En dat de kommer dien 't u in opwekt, eer toeneemt dan dat hij zou verdwijnen.

Over tweeterlei loopt dit, over de zonde en over het lijden. Onder die twee is 't al saam te vatten.

Eerst houdt ge den mensch voor o, zoo goed en o, zoo lief, en hebt nog van verre geen flauw vermoeden van de slechtheid, die onder de menschen voortwoerkt en voortkankert. Zelfs mag vrijuit gezegd dat zelfs de meest bejaarde menschen van verre niet weten wat gemeenschap, slechtheid en vuilheidigheid in de wereld woelt en woedt. En hoe meer ge daar achter komt, hoe meer het menschelijk leven u tegenvalt, en ge u afvraagt hoe een zoo verdorven geslacht nog gespaard wordt. Wie dan zoo gelukkig mag zijn, om ook in 't liefkennis toe te nemen, begint ook allengs te merken hoe hij met elk dat komt, zich zelf meer tegenvalt, en hoe ver de vrede met zichzelf en zijn geslacht van zijn hart wijkt.

En niet anders is 't met 't lijden. Ook van den omvang van 't lijden op aarde hebben verreweg de meesten geen flauw begrip, en hoewel lijden er ook veroot wordt, toch blijkt telkens weer, dat hij nader en verder onderzoek uw hart altoos weer terugrijkt van den jammer die geleden wordt.

En zoo blijft 't doorgaan. Altoos nieuwe sombere inzichten in menschelijke slechtheid, en altoos nieuwe sombere inzichten in menschelijk lijden. Hoe meer ge er van voort en weet, hoe meer 't u verdriet. En hoe breeder dit droeve tafereel zich voor u ontplooit, hoe meer bekommernis u aangrijpt. En, is 't naar God bestel dat ge geplaatst zijt in een positie, waarin ge meer dan anderen achter de schermen moet zien, dan zult ge er te meer van verstaan, hoe drukkender de last wordt, dien gij te torsen hebt. De gaven zijn er naar. God geeft ook in dit opzicht een ieder kracht naar kruis.

En zeg nu niet: „Voor dit alles schuif ik een gordijn. Ik wil die zonde, ik wil dat lijden niet zien!“ Zoo heeft u God met u ook niet gedaan. Er intergeedde heeft Zijn blik diep in uw zonde en uw ellende gestaan, om u te kunnen redden. De voorschuijving van het gordijn is hier vaak egotistische liefdeloosheid. Een niet gedeeld willen zijn, en daarom niet willen weten.

Jult die kennis van zonde en dat inzicht in het lijden maakt klein, vermindert, stuit trots en boemoed, en wekt de liefde op, die alleen redden kan.

God wil dat ge u in deze dingen bekommeren zult, en om zelf te leven, en om anderen door u meeleven er in te kunnen troosten. En die bekommernis zal u verheffen, mits ze daarmee begint, dat ge zelf bekommerd zijt over uw eigen zonden, en ten anderen, dat ge, zoo 't uw ziel te benauid wordt, de vrome kunst verstaat om al uw bekommernissen op den Heere te wentelen.

DR. A. K.

Amsterdam, 9 Febr. 1912.

Prof. Dr. J. Wolter heeft de kostelijke gewoonte, de Jaarverslagen van de Vereniging voor Voorbereidend-Universitair onderwijs te Amsterdam te verkrijgen met een korte beschouwing over elk der vakken, die tot het leerplan van een Christelijk gymnasium behooren. Zoo wordt in elk dezer jaarverslagen telkens een vak besproken, en dan met die helderheid van betoogtrant en dien rijkdom van kennis, die Prof. Wolter bezit, aangetoond, hoe zulk een vak naar de Gereformeerde beginselen moet worden opgevat en wat de beste pedagogische methode is, om zulk een vak te onderwijzen. Het is alleen te betreuren, dat deze uitstekende beschouwingen in deze jaarverslagen verscholen blijven, en daardoor slechts in de handen van enkelen komen. We hopen, dat Prof. Wolter ze in een bundel saamlezen en alzonderlijk zal uitgeven, wanneer de bespreking van al deze vakken is afgelopen.

Ditmaal behandelde Prof. Wolter het godsdienstonderwijs op het Gymnasium. Natuurlijk is hetgeen hij hier zegt in de eerste plaats voor het Gymnasium onderwijs bedoeld, maar er ligt ook een schat van juiste opmerkingen in, die voor elk onderwijs in de religie gelden, dat ook onze predikanten op de catechisatie en de onderwijzers op de christelijke school er zeker winst mede kunnen doen; waarom we ons dan ook veroorloven het voornaamste uit deze beschouwing hier over te nemen.

Prof. Wolter bespreekt eerst den naam godsdienstonderwijs, die in de Wet op het Lager Onderwijs Art. 22 gebruikt is, en daardoor een officieel karakter kreeg, maar die naar zijn oordeel noch mooi noch duidelijk is. Hij wijst er op, hoe het woord godsdienst oorspronkelijk onderscheiden werd van religie en het bij het hier bedoelde onderwijs veel meer om de religie, dan om den godsdienst gaat:

Waar in onze Nederlandse vertaling van den Bijbel van godsdienst sprake is, wordt steeds bedoeld een dienst in eigenlijken zin, een dienst door offers, feesten en plechtige handelingen of althans een beleving van afnankelijkheid en gehoorzaamheid; dienst is daar cultus, heilige cultus. In dien zin genomen omvat het woord niet, drukt het althans niet uit, geloof, liefde, kennis. Wilde men die begrippen mede uitdrukken, dan gebruikte men in de 16 en 17de eeuw het woord religie. Calvijn bijv. omschrijft de religie aldus: „En quid sit pura germanaque religio, nempe fides cum serio timore coniuncta; ut timor et voluntarium reverentiam in se continet, et secum trahit legitimum cultum qualis in lege praescribitur (Instit. I, 2, 2 tegen het einde). In de bekende Nederlandse vertaling van de Institutie, die in 1650 te Amsterdam bij VAN RAVENSTEIJN het licht zag, wordt deze plaats op de volgende wijze weergegeven: Hier sien wy dan welcke daer sij de reyne en rechtschapene Religie, te weten, 't geloof dat met een ernstige vrees Gods vereenigt en vergeselschap is in sulcker voeging, dat de vrees in sich begrype een gewillige eerbiedigheit tot God, en met sich bringe dien oprechten Godsdienst dewelke ons in de Wet wordt voorgeschreven“. In deze ééne plaats wordt het verschil tusschen de woorden religie en godsdienst duidelijk uitgedrukt: het eerste is tegenover het tweede het ruimere begrip, dat het tweede insluit. Men lette vooral ook op de woorden „gewillige eerbied“, die het gedwongene van den dienst ontsijnen uit te sluiten.

Er is derhalve duidelijk onderscheid tusschen religie en godsdienst: de eerste, als het ruimere, omvat den tweede. Wanneer wij godsdienstonderwijs geven, bedoelen wij daarmee eigenlijk onderwijs in de religie en zouden het dan ook zoo moeten noemen of bij verkorting Religie. De Duitcher spreekt van Religionsunterricht of Religion, de Engelschman schrijft op den rooster Religion en noemt godsdienstonderwijs Religious instruction.

Maar al hebben beide woorden oorspronkelijk een onderscheiden betekenis gehad, toch heeft het spraakgebruik in dien zin zich gewijzigd, dat ze thans vrijwel van gelijke betekenis geworden zijn; gelijk Prof. Wolter aantoonde, vond deze overgang van betekenis reeds plaats in de 17de eeuw en zien we hetzelfde eigenaardige verschijnsel ook in het Latijn, waar religio en cultus deorum somtijds gelijk worden gesteld. Al te veel gewicht, meent hij, moet men daarom aan deze onderscheiding niet hechten, en nu het spraakgebruik den zin dezer woorden wijzigde, is er geen dwingende reden om dezen algemeenen aangenomen naam te vervangen door dien van religie-onderwijs.

Na deze etymologische uitwijding spreekt Prof. Wolter vervolgens over hetgeen de religie zelf is en waaruit deze religie opkomt, omdat dit voor het onderwijs in de religie van het hoogste belang is:

De religie, en dus ook het onderwijs in de religie, raakt den geheelen mensch, zijn lichamenlijk bestaan zoowel als zijn denken, voelen en willen. De Apostel Paulus schrijft aan de Romeinen, (12, 1): „Ik bid u, dan, broeders, door de ontfermingen Gods, dat gij uwe lichamen stelt tot eene levende, heilige en Gods welbehagelijke offerande, welke is uw redelijke godsdienst“; en aan de gemeente te Corinthe (1, 6, 20): „zoo verheerlijkt dan God in uw lichaam en in uwen geest, welke Gods dienaar“.

zijn, opdat wij voortaan niets denken, spreken, voornemen, doen, dan wat is tot zijne eer. Want wat hem geheiligd is, wordt niet, zonder hem grootlijks onrecht te doen, tot een onheilig gebruik aangewend. Indien wij ons zelfs niet zijn, maar des Heeren, dan blijkt duidelijk wat dwaalweg vermeden en waarheen al het doen van ons leven gericht moet worden. Wij zijn ons zelfs niet: laat dan 't zij onze rede, 't zij onze wil geen heerschappij voeren over onze raadselgaten en ons doen. Wij zijn ons zelfs niet: laat ons dan ons zelven niet tot dit doel stellen, dat wij zoeken wat ons naar het vleesch dienstig is. Wij zijn ons zelfs niet: laat ons dan, sover het oorbaar is, ons zelven en al het ons vergeten. En wederom: wij zijn Gods: laat ons dan voor hem leven en sterven. Wij zijn Gods: laat ons dan over al onze daden zijn wijsheid en wil de leiding hebben. Wij zijn Gods: laat ons dan hem, als op het eenige rechte doel, geheel ons leven en al zijne deelen gericht zijn. O, hoe ver is hij gevorderd, die geleerd heeft, dat hij zijns zelfs niet is en daarom de heerschappij en het bestuur over zich zelven aan zijn eigen inzicht heeft onttrokken, om het aan God toe te kennen“ (Instit. 3, 7, 1).

Zoo is dan liefde, overgave, gehoorzaamheid aan God het wesen der religie. Haar wortel, het beginsel waaruit zij opkomt, is in het hart des menschen ingeplant. „God is niet verre van een iegelijk van ons“, zegt Paulus in zijne rede tot de Atheners (Hand. 17, 27): „want in hem leven wij en bewegen ons en zijn wij“. Die gedachte is als het ware een merk of stempel, dat de goddelijke werkmeester op zijn werk gedrukt heeft. Bekend is het woord van Cicero (Disp. T. 1, 30), dat geen volk zoo worst is, geen van allen zoo verwilderd, of zij zijn in hun gemoed overtuigd dat er een God is. Dat is het wat Calvijn noemt de *divinitatis sensus*, het *religiosis sententia*, het besef van het goddelijke, het zand der religie.

Wat het is, dat de mensch van God kan kennen door dien *sensus divinitatis*, dat zegt de Apostel Paulus in den brief aan de Romeinen (1:20). nl. zijne eeuwige kracht en Goddelijkheid. De schepselen zelf, geheel de natuur, toonen den mensch eene oneindige en eeuwige kracht in en boven de verschijnselen, die hij rondom zich opmerkt; hij verstaat, dat die kracht niet de natuur zelf is, maar de kracht van een zelfstandig, geestelijk wesen, dat, als God, boven de natuur verheven is en niet met haar mag worden vereenzelvigd. God moet als God worden gekend, verheerlijkt en gedankt; de mensch die dat niet doet, staat in zijn geweten schuldig en komt verstandelijk en zedelijk in verval, hoe langer zoo meer, wat Plato zoo schoon beschrijft in den mythus van zijn Phaëdrus.

De aanwezigheid van dit *sensus divinitatis*, van dezen *sensus divinitatis* in het hart van den mensch is het uitgangspunt der religie en het steunpunt voor alle onderwijs daarin. Het is daarom niet alleen niet noodig, maar het werkt zelfs verkeerd, wanneer men het godsdienstonderwijs op het gymnasium zou willen beginnen met het bijbrengen van de zoogenaamde bewijzen voor het bestaan van God. Wel echter is bevestigend, dat ook bij het lezen van Griekse en Romeinse schrijvers aanslacht gewijd wordt aan hetgeen hier en daar bij hen over God, over het verband van godsdienst en leven, over pleats, over offers, over vergelding en straf gevonden wordt. Ook in de H. Schrift worden niet selden denkbelden van vreemde volken en woorden van heidense schrijvers aangehaald in verband met hunnen godsdienst; de kerkvaders maken dikwijls gebruik van de literatuur der niet-Christelijke schrijvers en onder de Hervormers doet dat vooral Calvijn. Dit gebruik mag echter nimmer leiden tot een soort van syncretisme, eene vermenging van de Christelijke religie met de godsdiensten der heidense volken; het mag nimmer de grenzen doen verflauwen tusschen het Koninkrijk Gods en de wereld. Maar van den anderen kant mag men de waarheid niet verbergen, dat zowel Israël als de Christelijke kerk, levende en verkeerende met en onder andere volken en in de wereld, in taal, zeden en gebruiken, in wetenschap en kunst, veel en veleer met die volken gemeen had, invloed van hen onderging, maar ook invloed op hen oefende.

Gaat Prof. Wolter met deze laatste opmerking reeds op het eigenlijke terrein van het onderwijs in de religie over, nog meer doet hij dit, wanneer hij daarna spreekt over hetgeen bij dit onderwijs op den voorgrond moet staan, waarbij hij als goed Gereformeerde de heiliging van Gods naam in de eerste plaats noemt.

Met hoogen ernst moet steeds bij het onderwijs in de religie de heiliging van Gods Naam op den voorgrond staan. De gelegenheid om het gebiedende van dien eisch aan te toonen, behoort waarlijk niet gezocht te worden. Immers de kern van het onderwijs in de religie is steeds geweest en blijft onder alle omstandigheden, welken leidraad men ook moge gebruiken en welke methode men ook volge, de verklaring en toepassing van den decaloog, van het Onze Vader en van het Apostolisch. Waar de eerste begint met: „Ik ben de Heere uw God... Gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben“, het tweede met: „Onze Vader, die in de hemelen zijt: Uw naam worde geheiligd“, terwijl het derde aanvangt met de belofte: „Ik geef u in God, den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde“, daar blijkt met onwedersprekelijke klaarheid, dat het begin en het einde der religie is de heiliging van Gods Naam. Daaruit volgt dan ook, dat de eerbied, die tot die heiliging behoort, nimmer en op geenierlei wijze mag worden verzwakt. Ik stel niet, uit paedagogisch oogpunt dit den eersten eisch bij alle onderricht in de religie te noemen. Of dit onderwijs waarlijk vrucht zal dragen, hangt, menschelijkerwijs, in de eerste plaats af van het voldoen aan dien eisch. Niet alleen in het gebed, bij de behandeling van de Bijbelsche geschiedenis, bij het lezen en verklaren van den Bijbel en van den catechismus, of welke andere handleiding men ook gebruiken mag, maar ook in uiterlijke dingen, als men ze zoo noemen wil, in het opzeggen van een psalm, vers en in het gebruik van den Bijbel als boek, moet de eerbied, die aan het heilige toekomt, steeds in acht worden genomen. Het is daarom, mijns inziens, ook niet geoorloofd, gedeelten uit den Bijbel of psalmverzen bij wijze van *strafwerk* te laten overschrijven of van buiten leeren.

Maar, het behoort nauwelijks te worden opgemerkt, eerbied is geen opnatuur, eisch niet een stroef en straf gelaat, stijve en gedwongen houding, eene gemaakte stem en spraak; eerbied moet voortkomen uit het hart, uit de bescheiden erkenning van wat hoog en heilig is, uit een overtuigd en oprecht gemoed; dan zal de vorm van uittog natuurlijk zijn. Het voorbeeld, dat spreekt van zelf, moet daarbij gegeven worden door den leeraar.

Naast de heiligheid Gods komt niet minder een plaats toe aan de liefde Gods:

„Dat naast de heiligheid Gods bij het onderwijs in de religie niet minder zijn oneindige liefde steeds den volken nadruk moet ontvangen, spreekt van zelf voor den Christen, die immers erkent, dat hij alleen door die liefde en genade, behalve natuurlijke zegeningen, de kennis van het Evangelie ontvangen heeft, het geloof en alsoo de verlossing uit schuld en ellende en het eeuwige leven deelachtig is geworden. Maar die liefde Gods moet met sooveel teederheid, ernst en nadruk op het hart der leerlingen worden gebonden, dat zij, onder Gods zegen, tot kennis van sonde en ellende en alsoo tot behoefte aan verlossing geleid worden. Dat toch kan voor de leerlingen tot klare bewustheid en erkenning worden gebracht, dat die God, die liefde is, recht heeft op wedeliefde, recht heeft te eischen, dat men Hem, den Vader, zal liefhebben boven alles en den naaste, onzen broeder, als zich zelven. Welke jongen en welk meisje is er, die niet bij ervaring weet wat liefde is en niet het recht der liefde op wedeliefde en dankbaarheid moet erkennen, althans in zijn binnenste. Wanneer dat echter ingesien en in opechtheid erkend wordt, niet slechts oppervlakkig maar uit den grond des harten, zal ook de erkenning van schuld niet kunnen uitblijven, omdat ieder leerling in zijn geweten overtuigd moet zijn, al zal hij ook aarzelen die overtuiging niet te spreken, dat hij dagelijks dat Goddelijke en natuurlijke gebod der liefde overtreedt, niet doet wat hij onvoorwaardelijk moest doen en dus schuldig staat.“

Leidt die liefde Gods ons tot erkenning van eigen schuld en zonde, dan dient in de derde plaats Christus als Verlosser geteekend te worden en op den plicht der dankbaarheid te worden gewezen.

En voorts, de leeraar stelle Christus voor oogen, zoals hij in het Evangelie geschilderd wordt, als den eenigen Heiland die verlost van schuld en dood, die zich veroverd heeft, hoewel hij Gods Zoon was, en gehoorzaam is geworden tot in den smadelijken dood aan het kruis, waardoor hij volkomen kan zalig maken degenen, die door Hem tot God gaan. Dat dan voor verlossing uit ellende en dood, dankbaarheid een natuurlijke plicht is, kunnen ook onze leerlingen insien en evenzoo dat dankbaarheid het best bedoeld wordt door uit liefde Gods geboden te onderhouden. De liefde is de vervulling der wet, dus de grondslag van het ware zedelijke leven: immers dat verstaan ook onze leerlingen, dat men gaarne den wil doet van hem, dien men in waarheid lief heeft. De wet van het ware zedelijke leven is de wet Gods, die hij in zijn woord heeft geopenbaard en die niet anders is dan een getuigenis van de wet der natuur en van het geweten, dat God in het hart van alle menschen als het ware heeft ingedrukt; de consciëntie is het medegetuigenis van Gods wet in het hart van den mensch, en wordt als zoodanig ook, en misschien wel beter dan in latere jaren, in de jeugd verstaan.

Terwijl ten slotte inzonderheid de aandacht moest gevestigd op het gebed, dat de natuurlijke uiting van alle religie is:

Eindelijk is niets voor den mensch, zoowel in zijn nood en ellende, als in zijn gevoel van dankbaarheid en vereering, natuurlijker dan het gebed, dat immers in alle religies de uiting is van de ziel, die roept tot God. Maar ook de inhoud en de vorm van het gebed kunnen verkeerd zijn en zondig. Daarom is eene onderwijzing in het rechte bidden noodig. Da diepelen vragen Jesus: „Heere! leer ons bidden“. Zoo is dan het gebed, dat Jesus geleerd heeft, wel niet een formuliergebed, 't welk steeds moet worden gebeden, maar wel het volmaakte gebed, welks uitlegging het best kan leeren, wat en hoe het rechte gebed moet zijn.

Wat Prof. Wolter hier nog aan toevoegt over het mystieke element en over de bruikbaarheid van den Heidebergischen Catechismus deelen we een volgend maal mede.

Onze liturgie.

XI.

Komen we thans tot de Heilige Schrift om te onderzoeken welke gegevens ze ons biedt voor den eeredienst der Christelijke Kerk, dan blijkt terstond hoe volkomen juist Calvijn en de Gereformeerde Kerken hebben geoordeeld, dat van een door God zelf ons voorgeschreven liturgie geen sprake is. Een Apostolische liturgie geeft het Nieuwe Testament ons evenmin als een Apostolische Kerkenorde of een Apostolische Geinofsbelijdenis.

In het Nieuwe Testament is van zulk een ons voorgeschreven liturgie zelfs geen spoor te ontdekken.

Dit feit nu kan niet toevallig wesen.

Slaat men het Oude Testament op, dan ziet men, dat hier geheele boeken gewijd zijn aan een zeer nauwkeurige en gedetailleerde beschrijving, hoe de eeredienst in den Tabernakel, en later in den tempel te Jerusalem, moest plaats vinden. Tot in de kleinste bijzonderheden toe is de eeredienst door God den Heere zelf geregeld en verordend. Hier is niets overgelaten aan menschelijke willekeur. Heel de inrichting van den Tabernakel, de offerdienst der priesters, de kleding, die ze dragen moeten, de plechtige handelingen, die ze moeten verrichten, de woorden, die ze moeten spreken, kortom al wat in dezen eeredienst plaats vond, was door de wet geregeld. Hier hebt ge dus een liturgie in den eigenlijken zin des woords, een liturgie, die heel den eeredienst omvat, die elk stuk en elk onderdeel van dien eeredienst vaststelt en waarvan ook maar de geringste afwijking een overtreding was van Gods gebod, die wel zwaarlij gestraft werd.

Des te meer springt daarom het feit in het oog, dat in het Nieuwe Testament van zulk een liturgie, die door Christus of de Apostelen zou zijn opgesteld en voor alle Kerken verbindend zou wesen, geen sprake is. Wanneer de Apostelen een enkele maal een opmerking maken over de uitwendige vormen van den eeredienst, zoals bijv. de Apostel Paulus in I Cor. II voorschrijft,

dat de man met ongedekten hoofd moet profeteeren en dat de vrouw niet een deksel op het hoofd in de samenkomst der geloovigen verschijnen moet, dan geschiedt dit volstrekt niet, om daarmee een *liturgisch* voorschrift te geven aangaande de kleding van den Dienaar des Woords, maar alleen omdat achter het misbruik, dat in Corinthe was opgekomen, een *zedelijke* dwaling school, die de Apostel bestrijden moest. Maar overigens laten de Apostelen de gemeenten geheel vrij, hoe ze naar eeredienst willen inrichten, en wordt die vrijheid zelfs met nadruk gehandhaafd tegenover hen, die de Christelijke gemeente wederom onder het juk van ceremonien en inzettingen zouden willen terugvoeren.

Zelfs is wat de Schrift ons mededeelt aangaande den eeredienst der eerste Christelijke Kerk zoo sober, dat we daaruit wel allerminst een volledige voorstelling ons kunnen vormen, hoe deze eeredienst was ingericht. De Handelingen der Apostelen leelen ons wel mede, dat men saamkwam om te luisteren naar de prediking; dat er in deze saamkomsten gebeden werd, en dat de „breking des broods“, d. w. z. de viering van het Avondmaal, plaats vond, maar meer licht verspreiden ze niet. En ook de brieven der Apostelen geven ons wel enkele aanduidingen, zoals bijv. dat de gemeente gewoon was na het gebed over „Amen“ te zeggen (I Cor. 14:16); dat de mannen bij het gebed gewoon waren de handen op te heffen (I Tim. 2:8); dat men naast de prediking ook had de profetie en het spreken in „vreemde talen“ (I Cor. 14) en dat er behalve het Avondmaal of daarmee verbonden ook „lefedemaltijden“ plaats vonden (I Cor. 11:16 en v.v. en II Petrus 2:13), maar deze aanduidingen zijn te sporadisch, dragen een te fragmentarisch karakter en zijn te veel op zich zelf staande, dan dat men daaruit een volledig beeld van den eeredienst der Apostolische Kerk zou kunnen teekenen. De algemeene elementen, waaruit deze eeredienst was opgebouwd, staan vast; ze zijn de lofzeggende en het gebed; de bediening des Woords en der Sacramenten. Maar zoodra men uit dat algemeene tot het bijzondere wil af dalen en vraagt, hoe de eeredienst plaats vond, laat de Schrift ons in den steek. Een liturgie in den zin, dien wij daaraan hechten, biedt het Nieuwe Testament ons niet.

Of de godsdienstoefening begon met een vuttum en zegengroet en besloten werd met het uitspreken van den zegen, wordt ons niet gemeld. De eigenaardige gewoonte van de Apostelen om hun brieven te beginnen met een zegengroet, die zelfs tot op zekere hoogte een uniform karakter draagt en in de brieven van alle Apostelen voorkomt, mag het vermoeden wekken, dat ze dien zegengroet ook gebruikt hebben bij de bediening des Woords, maar zekerheid hebben we daaraan gaande niet. Evenzoo mag men veronderstellen, dat het de gewoonte is geweest om de Godsdienstoefening te beginnen met het lezen van een stuk van het Oude Testament, omdat dit gebruik in de Synagoge bestond en vermoedelijk door de Apostelen is overgenomen in den Christelijken eeredienst, en vindt deze onderstelling zelfs steun in enkele uitdrukkingen van den Apostel (zoals Paulus bijv. in Gal. 4:21 hierop wellicht inspeelt), maar uitdrukkelijk voorgeschreven wordt het niet.

Even weinig weten we aangaande de wijze, waarop de prediking plaats vond. Of deze een geheel „vrije rede“ was, dan wel zich aansloot bij het voorgelezen Schriftgedeelte of dat ze een bepaalden tekst tot uitgangspunt koos, wordt ons niet gemeld. Het voorbeeld van Christus zelf, die gelijk Lucas in zijn Evangelie 4:16 ons mededeelt, eerst de rol der profetie openlegde, Jesaja 61 voorlas en naar aanleiding van dat bepaalde woord tot zijn hoorders sprak, zal waarschijnlijk wel door de Apostelen en de Dienaren des Woords gevolgd wesen, zoals ook afgeleid mag worden uit Hand. 17:2, 3 en andere plaatsen; maar een duidelijk bevel des aangaande hebben we wederom niet.

Ook aangaande het gebed, dat in de samenkomst der geloovigen gebeden werd, licht het Nieuwe Testament ons weinig in. Het gemeentengebed, dat in Hand. 4:24 en v.v. ons wordt medegedeeld, draagt een te exceptioneel karakter om daaruit vaste conclusies te trekken. Het eenige bepaalde voorschrift aangaande het gebed geeft de Apostel in I Tim. 2, waar hij beveelt, dat voorbiddingen zullen geschieden voor alle menschen en inzonderheid voor de Koningen en die in hoogeheid gezeten zijn; maar hoe belangrijk dit voorschrift ook voor de liturgie is, den vorm, waarin dit gebed geschieden moet, geeft de Apostel niet. Van een bepaald liturgisch gebed naar een vast formulier is nergens in de brieven der Apostelen sprake. Zelfs het Onze Vader wordt niet eenmaal genoemd. Waaruit natuurlijk niet mag worden afgeleid, dat er destijds geen liturgische gebeden bestonden, want het is wel buiten twiifel, dat het Onze Vader in de Apostolische Kerken ook bij de gemeentegodsdienstoefeningen is gebruikt, maar een voorschrift des aangaande hebben we niet.

Evenzoo is het ook met het *lied*. Dat er in de saamkomsten der gemeente gezongen werd, staat vast. In I Cor. 14:15 zegt de Apostel dit uitdrukkelijk en het wordt bevestigd door de oudste berichten, die we aangaande den Christelijken eeredienst hebben. Maar welke liederen gezongen werden, psalmen of gezangen, zegt de Schrift ons niet. In I Cor. 14 is wel sprake van „psalmen“, maar onze Kantteekenaar merkt hierbij terecht op, dat het woord psalm hier niet beteekent een Psalm uit het Oude Testament, maar een „lofzang“ door ingeving des Heiligen Geestes gemaakt tot eere Gods en tot stichting der gemeente. Zulk een „psalm“ werd echter niet door de gemeente zelve gezongen, maar was een improvisatie van een profet, die onder de bediening des Heiligen Geestes voor de gemeente zulk een lofzang zong, zoals Zacharias, Simeon en

Maria h Eph. 6: psalmen, waarmed men zal moedere weinig l het woo in praeg Testame soort van uit het v komen, zingen in bij den e Christelij toch voor waarin on den Heilig kende me enz. Nu wordt nie slaan op meente, n feestmaalt elikander zonderhe wesen aan op het h Apostel in „spreken zangen enz van het ge zegt het be 3:16, w ons gedeel der eerste hebben. Z zijn een ou Kerk ter e gij die slaa laat Christ zou Paulus van Christi is geopen vaardigd i engelen, is is geloofd heerlijkhed zeer, twijfe metterdaad ontseend z wel uitdruk van elders voorafgaan: vaste uitdru Goddelijke v een gewoon kan wesen niets, dat P der overneei eigen woord dat op beide liederen we nog niet, da werdengbru predikatie e volgt daar gemeente in Enig afdoer van psalmen brieven der. We weten, de gemeente

Even sobe waar het ha Sacramenten. diend werden verordende a staat vast. N ten kent he niet, en als eenheid van Verbonds, sp en het Avon het geen tw bediening de hielden aan geen andere den. Als de inzetten van zelf gegeven, geen oogenbij Heeren Avond mede het kar is aangeast (i voorschriften ons niet, dan sacramenten zijn. Van een ller is geen sp mentele form het sacrament en waaraan v van het sacra bevel in Matth wijst al de v naam des V Heiligen Geest doel de doop. In gemeensch den Zoon en d een bepaalde j den doop v Apostelen des toos gebruikt te zeggen. Op Handelingen doopen „in de is nog altoos of hiermede b schiedde door van Jesus alle een tegenstell nendop“ en de zeggen wil: d feld is de trini zeer vroeg in liturgie, de zoo apostelen, schr de gedachte v uit. Opzettelij mentele form telijke Kerk zeker niet ge zekers aan de bedienenden doo wanneer het k ten doel had, o